

De armenmeesters van Assenede, 1475. (Rijksarchief Gent, Kerk Assenede, 113bis)

Tes reute van den

De parochiegrens

Een resistente grens met veel invloed

Marc Carnier

De parochie is een fascinerende instelling. Ongeveer dertien eeuwen lang zorgde zij voor de religieuze omkadering van de gelovige bevolking. Geen enkele lokale instelling komt qua ouderdom zelfs maar enigszins in de buurt. Hoewel een parochie uit de elfde eeuw natuurlijk amper te vergelijken is met dezelfde parochie in bijvoorbeeld 1960, is de continuïteit niettemin ontegensprekelijk.

De geschiedenis van de parochie kent vele interessante facetten, maar deze bijdrage wil graag focussen op één daarvan: de grenzen van de parochie. Die hebben namelijk tot op de dag van vandaag een grote invloed. Heel veel gemeentegrenzen gaan terug op oude parochiegrenzen. Eigenaardig genoeg waren parochies heel lang instellingen met eerder vage, weinig afgelijnde grenzen. Deze grenzen waren lokaal door iedereen gekend, maar ze waren nergens expliciet neergeschreven. In deze bijdrage tonen we aan hoe deze weinig gedetailleerde grenzen zijn uitgegroeid tot de grenzen van de lokale dorpsgemeenschappen, en vanaf de Franse periode tot gemeentegrenzen. Hoe konden vage parochiegrenzen sterk afgelijnde grenzen van lokale gemeenschappen met belangrijke administratieve, juridische en fiscale gevolgen worden en in hoeverre had dit invloed op de identiteit van de bewoner?

De parochie en haar impliciete grenzen

Vier elementen zijn noodzakelijk om over een parochie te spreken. Iedere parochie heeft een bidplaats, een kerk, waarin de diensten worden gehouden. Die diensten worden verzorgd door vast personeel, de parochiepriester of pastoor die onder toezicht staat van de bisschop. Geen parochie zonder gelovigen, die alle sacramenten binnen hun parochie vieren. Tot slot is er ook een min of meer vast territorium. Dit is noodzakelijk om te weten wie in welke parochie woont en vooral wie in het verleden recht had op de tienden, een kerkelijke belasting van min of meer een tiende op de opbrengst van de landbouw.¹

Het parochiaal net bestond reeds op het moment dat de instelling in de bronnen verschijnt. Het moment waarop dat gebeurde, kan regionaal wat verschillen. In Vlaanderen zijn die eerste documenten vaak al in de late elfde en twaalfde eeuw aanwezig, in Brabant dateren ze eerder uit de dertiende eeuw.² Deze vermeldingen zijn ook geregeld de eerste attestatie van het dorp, hoewel de lokale parochies, zoals reeds vermeld, al veel ouder waren. Het parochiaal systeem in onze streken dateert immers uit de Karolingische tijd. In de bronnen duiken ook eerst benamingen op die verwijzen naar de bidplaats (*altare, ecclesia, capella* enzovoort) en pas later naar het territorium (*parrochia, prochie* enzovoort), meestal gebruikt om een huis of een stuk grond te situeren. Nieuwe parochies ontstonden later nog in nieuw ontgonnen gebieden zoals de polders of de Kempen, en in de snel groeiende steden. Hierbij werden wel

- 1 Zie M. Carnier, 'De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 136 (1999) 6–10.
- 2 Voor Vlaanderen: M. Carnier, *Parochies en bidplaatsen in het bisdom Terwaan voor 1300. Een repertorium van de parochies van de dekenijen Veurne en Ieper en een overzicht van alle bidplaatsen van het bisdom* (Brussel 1999); B. Delmaire, 'La géographie paroissiale du diocèse de Thérouanne (XIVe–XVIe siècle): approche cartographique', in: J. Rider en B.-M. Tock (red.), *Le diocèse de Thérouanne au Moyen Âge* (Mémoires de la commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais), 39 (2010) 149–180. Voor Brabant is de reeks van Verbesselt nog steeds zeer bruikbaar, maar toch met voorzichtigheid te gebruiken voor de oudste periode: J. Verbesselt, *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw* (Brussel 1950–2001) 27 delen. Zeer nuttig blijft nog altijd: J. Laenen, *Introduction paroissiale du Diocèse de Malines* (Brussel 1924).

financiële afspraken gemaakt, maar de grenzen zelf van een nieuwe parochie werden in die periode bijna nooit neergeschreven.

Grenzen waren er in de praktijk natuurlijk wel, maar afspraken hierover bleven ongeschreven en werden deel van de traditie. Op het platteland waren de grenzen vooral belangrijk om de tiendengebieden te kunnen herkennen. Tienden waren uiterst belangrijke en interessante inkomsten die de economische basis vormden voor een grote groep kerkelijke instellingen en leken, zodat een duidelijke lijn tussen twee parochies met verschillende tiendeninners noodzakelijk was. Vooral in nieuw ontgonnen gebieden zoals de polders kwamen discussies voor over wie welke tienden op welke gebieden mocht innen. Een conflict over tienden in de monding van de Aa tussen de abdij van Bourbourg en de bekende Sint-Bertijnsabdij in Saint-Omer leidde bijvoorbeeld zelfs tot een pauselijke tussenkomst. In 1177 gaf paus Alexander III de plaatselijke bisschop van Terwaan en de abten van de Gentse Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdijen de opdracht om voor beide partijen geschikte en dus voldoende oude scheidsrechters te vinden 'que fines parrochiarum sciant'.³ Er werden niet minder dan negen scheidsrechters aangesteld, met name drie parochiepriesters, twee abten, twee aartsdiakens, een cisterciënzermonnik en een ridder. Die geraakten het uiteindelijk wel eens over de grens van de parochies, hoewel niet unaniem.

3 'die de grenzen van de parochies zouden kennen'

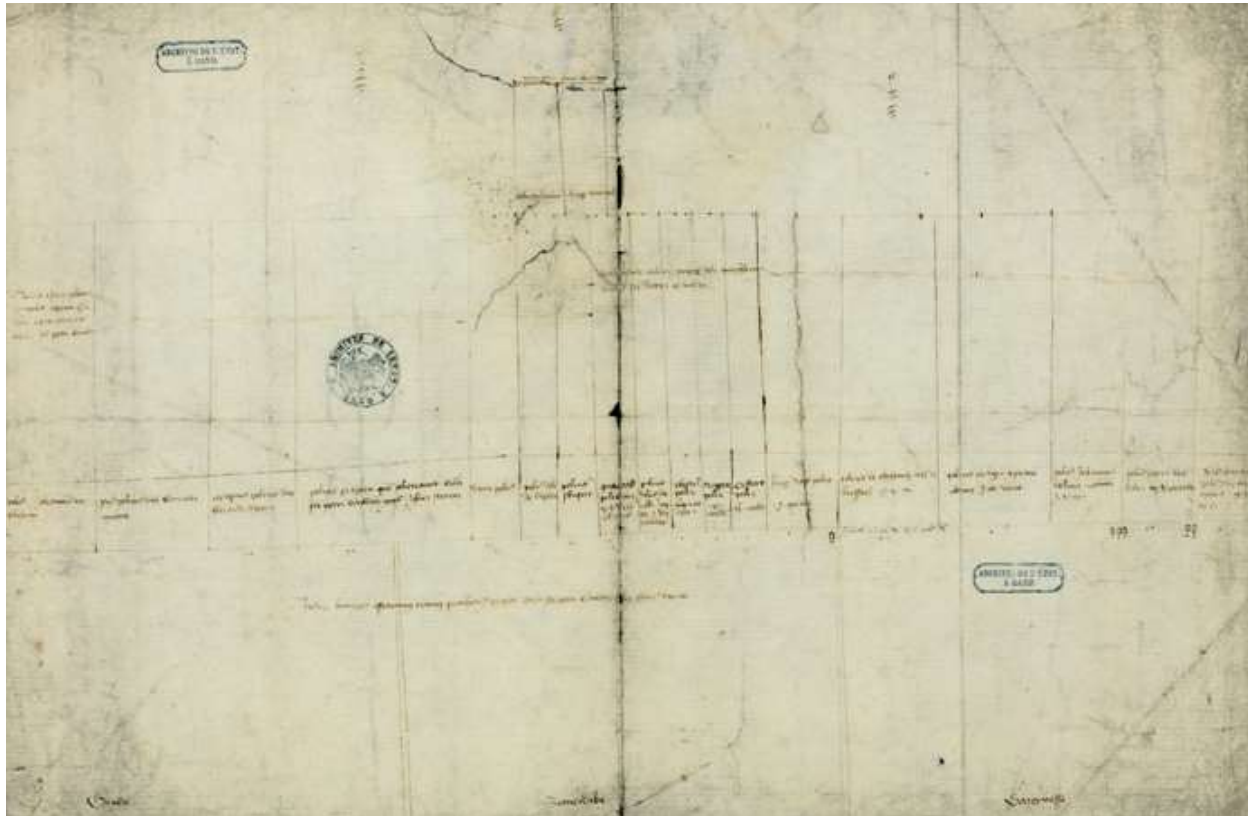
Grenzen waren er in de praktijk wel, maar afspraken hierover bleven ongeschreven en werden deel van de traditie

Gelijkaardige problemen stelden zich ook in de IJzermonding. In 1240 werd een gedetailleerde grens vastgelegd tussen Oostduinkerke en Nieuwpoort.⁴ Wegen, dijken, percelen, boerderijen en molens werden gebruikt om de grens concreet aan te duiden. Enkele jaren later werd in hetzelfde gebied de grens gemarkeerd tussen Pervijze en de nieuwe parochie van Sint-Katharinakapelle. Aangezien beide kerken vlak bij elkaar lagen, waren er hier wel duidelijke afspraken nodig over wie tot welke parochie behoorde. Pastors en parochianen bleven hierbij volledig buiten beeld. Het waren de twee instellingen die de parochies bezaten (of de patronen of de bezitters van het patronaatsrecht zoals ze later werden genoemd), de reeds vermelde Sint-Bertijnsabdij en de Sint-Niklaasabdij in Veurne, die het verder met de aangestelde scheidsrechters regelden. Het criterium voor de begrenzing was ook hier de gewoonte. Iedereen die reeds veertig jaar of meer de gewoonte had om in Pervijze de sacramenten te ontvangen, werd beschouwd als een parochiaan van Pervijze. Een regeling die vermoedelijk in het voordeel van de parochie Pervijze en haar patroon de Sint-Niklaasabdij was, aangezien de parochianen vóór het ontstaan van Sint-Katharinakapelle vermoedelijk eerder naar de kerk van Pervijze trokken dan naar de verre moederparochies Avekapelle of Eggewaartskapelle.⁵ Parochies als Sint-Katharinakapelle waarvan het ontstaan te verklaren is vanuit een doorgedreven concurrentie tussen bezitters van parochies, bleken ook dan ook amper leefbaar.

4 Carnier, *Parochies en bidplaatsen*, 153.

5 Ibidem, 177.

Een strikte grens was natuurlijk enkel nodig in die regio's die in grote mate in cultuur waren gebracht. Tussen vele parochies kan men dan ook lange tijd eerder spreken van een grenszone dan van een echte grens. Woeste gronden

Kaart met de afpaling van de tienden die de Sint-Pietersabdij inde in Groede, Schoondijke en Gaternesse, ca. 1358. Oudste kaart in het bezit van het Belgisch Rijksarchief. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 606)

zoals schorren of bosgebieden die een heel natuurlijke grens vormden tussen twee parochies waren dan ook allerminst problematisch en hadden geen nood aan een toewijzing aan deze of gene parochie. Op het platteland was het dus de inning van de tienden die de grenzen bepaalde en waren de grenzen er niet zozeer om bewoners aan een parochie toe te wijzen. Dit laatste was vrij vanzelfsprekend en was ook spontaan gegroeid zonder veel groeipijnen, voor zover we er zicht op hebben.

In de steden daarentegen was een indeling op basis van de bewoning wel het doorslaggevend criterium. Stedelijke parochies waren namelijk veel meer afhankelijk van de offergaven van de parochianen zodat het aantal inwoners van een parochie hier belangrijker was dan de grootte. Desondanks waren felle betwistingen over de parochiegrenzen hier ook zeer zeldzaam en waren grenzen geen of amper stof voor discussie. Conflicten waren er in overvloed over de verdeelsleutels van de inkomsten uit tienden en offergaven, maar uiteindelijk veel minder over het ressort waarbinnen die inkomsten werden geïnd. Het feit dat er weinig documenten zijn die de grenzen gedetailleerd vastleggen, bewijst op zich al dat daaraan weinig nood was. En zelfs indien er charters werden opgemaakt die nieuwe stedelijke parochies creëerden, werden grenzen hierin meestal niet vermeld.⁶ Over de consequenties van die grenzen kon er echter wel eindeloos geprocedeerd worden. Dat bij dergelijke geschillen de ongeschreven grenzen zelf niet ter discussie stonden, bewijst het volgende voorbeeld. Toen in Gent de schoonmoeder van een functionaris van de Raad van Vlaanderen overleed, procedeerden de verantwoordelijken van de piepkleine Sint-Veerleparochie tegen de pastoor van de Sint-Michielsparochie

6 Akten die bijvoorbeeld de oprichting van de O.L.V.-parochie (1196) en de Sint-Kruisparochie (1277) in Ieper regelden (M. Carnier, 'Het parochiewezen te Ieper tot 1300', in: *De Sint-Maartenskathedraal te Ieper. 60 jaar kerkwijding 1930-1990* (Ieper 1990) 102-104), of de splitsing van de Leuvense parochies in 1252 vastlegden en latere akkoorden hierover regelden, reppen met geen woord over de grenzen (*Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 29 (1901) 347-362). De splitsing van de moederparochie van Poperinge in 1290, na grondig onderzoek van de officiaal van Terwaan, ging daarentegen wel gepaard met een vrij gedetailleerde weergave van de grenzen van de nieuwe parochies.

omdat die haar had begraven. Ze was opgebaard geweest in de voorkamer en nu lag de grens tussen beide parochies net tussen de voor- en achterkamer van het huis waarin ze was overleden. In het proces werden talrijke argumenten gebruikt, maar over de grens zelf was er geen betwisting.⁷ Onderzoekers die de oude stedelijke parochies willen reconstrueren, moeten dan ook hun toevlucht nemen tot allerlei cijns- en renteboeken en andere documenten waarin de parochie als plaatsaanduiding werd vermeld.

7 Rijksarchief Gent, Archief van Sint-Baafs en Bisdóm Gent, Serie SN, nr. 168, f° 25 v° (30/08/1613).

Grenzen vormden amper of geen stof voor discussie

Grenzen van een leefwereld

De territoria van de parochies bleken uiteindelijk wel efficiënt en beantwoordden aan de leefwereld van de meeste mensen. Of het de parochiegrenzen waren die de identiteiten bepaalden of de grenzen eerder werden getrokken op basis van bestaande identiteiten is niet meer te achterhalen. Het is in ieder geval aannemelijk dat de locatie van de bidplaats het cultuurlandschap verder definieerde. Het wegnemen en in een latere fase ook de bewoning pasten zich aan aan de locatie van de kerk.⁸ Nog bestaande, of in andere gevallen reeds lang omgeploegde kerkwegen die ook de verste gehuchten met de kerk verbonden, zijn daar onder meer de blijvende getuigen van. Maar ook in dit geval moeten we vaststellen dat het eerder de parochiekerk was die het verbindende element vormde dan de parochiegrenzen.

8 Bijvoorbeeld J. Kolen, 'De kerstening van het landschap. De middeleeuwse landschaps-geschiedenis van Drenthe', *Trajecta*, 15 (2006) 325–341.

Lokale wereldlijke structuren hadden eigen territoria die veel complexer waren en daardoor geen concurrentie waren voor de parochiale structuren. Ondertussen was er immers een hele mozaïek aan heerlijkheden ontstaan. In het beste geval correspondeerden die min of meer met de territoria van de parochies, maar vaker was dit niet het geval. Een heerlijkheid was soms kleiner dan een parochie, kon zich anderzijds ook over verschillende parochies uitstrekken, maar niet noodzakelijk aaneengesloten. Anders gezegd: binnen een parochie lagen een of meerdere heerlijkheden of verschillende parochies maakten deel uit van dezelfde heerlijkheid. De uniformiteit die de parochiale instellingen kenden, was veel minder karakteristiek voor de schepenbanken die het juridisch gezag over deze heerlijkheden of andere rechtsgebieden uitoefenden. Een, zelfs niet noodzakelijk welvarende, boer uit een willekeurig Vlaams of Brabants dorp kon juridisch afhankelijk zijn van een schepenbank, en kon grond bezitten waarvan de transacties én voor een andere schepenbank gebeurden én voor één of meerdere leenhoven. Het was een kluwen van rechtsgebieden en instellingen. Te midden van al deze complexiteit bleef de parochie een baken van eenvoud en duidelijkheid. Bewoners identificeerden zich dan ook voornamelijk met hun parochie en niet met een wereldlijk territorium. Dit laatste was een juridische entiteit en werd ook enkel zo bekeken, toch op het platteland. Stedelingen voelden zich dan weer zeker evenveel inwoner van een stad als inwoner van hun parochie.

De complexe structuren verhinderden ook een efficiënte dialoog en doorstroming met het regionale of centrale gezag. De toenemende centralisatie zowel binnen de landsheerlijkheden (graafschap Vlaanderen, hertogdom Brabant, prinsbisdom Luik), als op het centrale niveau (de vorst, dus Brussel) vereiste duidelijke lokale structuren. Hoewel de feodale structuren wel een leger konden mobiliseren en schepenbanken recht konden spreken en aktes verlenen, waren ze toch ongeschikt bij moderne bestuurszaken zoals financiële en fiscale

richtlijnen of de applicatie van de centrale ordonnances. Daarom entten ook wereldlijke structuren zich op de parochiale indeling. Omslagbelastingen zoals het transport van Vlaanderen gebruikten op het platteland de parochiale grenzen om een efficiënte inning mogelijk te maken. Schepenbanken met eigen rechtsgebied werden dorpsbesturen die ook de parochie als territorium hadden. Een kluwen waar iedereen mee geconfronteerd wordt die de geschiedenis van zijn of haar dorp tijdens het ancien régime wil bestuderen.⁹ Leggers met de te belasten onroerende goederen, die onder allerlei namen gekend zijn, werden per parochie opgemaakt en kregen in de zeventiende en vooral achttiende eeuw ook vrij geregeld een cartografische neerslag.¹⁰ De toenemende centralisatie culmineerde in de achttiende eeuw onder de Oostenrijkers en zorgde ervoor dat de parochie veel meer werd dan een kerkelijke instelling. De overheid legde bijvoorbeeld op dat van alle parochieregisters ook voor haar een dubbel moest opgesteld worden.¹¹

De parochie als het referentiekader voor een groot deel van de bevolking tijdens het ancien régime is zeker in belangrijke mate bepaald door de topografische realiteit. Men woonde nu eenmaal onder of in het zicht van deze of gene kerktoeren. Dit werd versterkt door fiscale en juridische elementen die zich op de kerkelijke grenzen gingen enten. De religieuze omkadering was echter op zich een sterk gemeenschapsbevorderend element, dat nog werd versterkt door een aantal sociale, caritatieve en culturele verschijnselen. In een samenleving met een beperkte mobiliteit en met vanaf de vroege zeventiende eeuw ook een bijna homogene katholieke bevolking was de impact van de kerk heel sterk. Sacramenten werden op parochiaal niveau gevierd. De kans was groot dat iemand die in een parochie gedoopt werd, er ook gevormd werd, er iedere zondag naar de mis ging, er huwde en er begraven werd. De Contrareformatie had er bovendien voor gezorgd dat de druk om deze sacramenten te vieren zeer groot was

9 N. Maddens, 'Parochies', in: W. Prevenier en B. Augustyn (red), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel 1997) 533–545; H. Coppens, 'Schepenbanken en dorpsbesturen (11de eeuw–1795)', in: *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) dl. 2, 712–766.

10 Zie hiervoor: P. Beyls, 'Een werck seer schoon ghemeten'. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de–18de eeuw). Casus: Kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst* (Brussel 2012).

11 Het Eeuwig Edict van 1611 schreef reeds voor dat van elk register een dubbel gemaakt moest worden, maar dit werd amper opgevolgd. Pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw en vooral door een ordonnantie van Maria Theresia van 1778 werd dit ook uitgevoerd. Zie o.a. F. Baptiste, A. Coenen en L. Verachten, *Een bloemlezing uit de parochieregisters. Un florilège des registres paroissiaux* (Brussel 2011) 9.

De armenmeesters van Assenede, 1475. (Rijksarchief Gent, Kerk Assenede, 113bis)

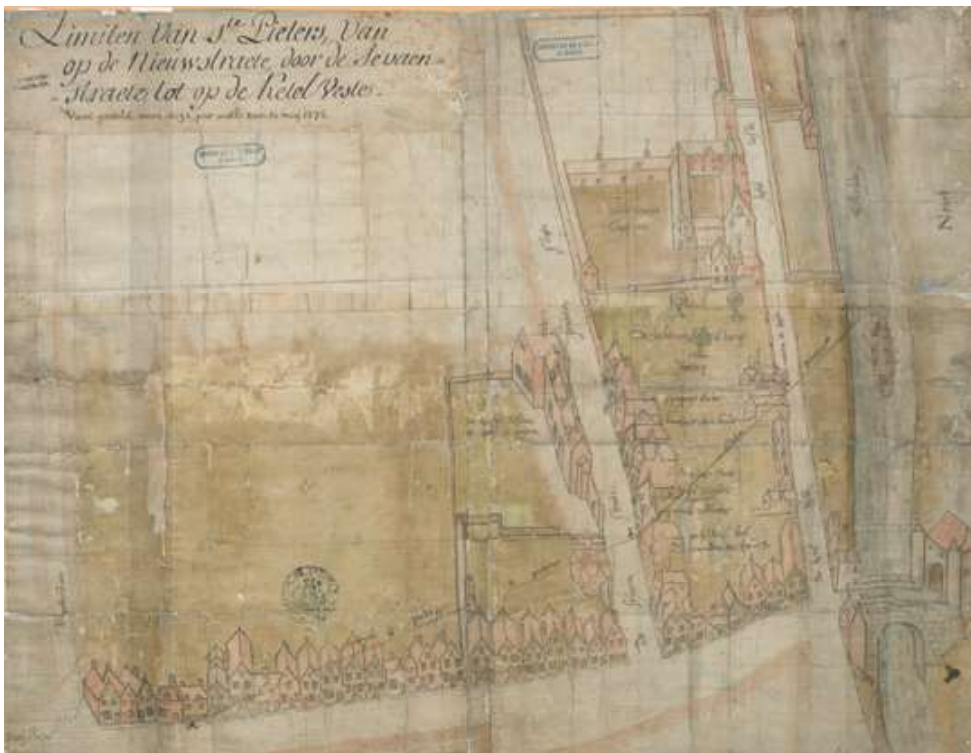
geworden. Vrome parochianen, en dit is voor de gegoeden in het dorp meestal een tautologische typering, waren ook lid van een of meerdere broederschap-
pen, zetelden in het kerkbestuur, organiseerden en liepen mee in een processie
of kruisweg. De armenzorg sloot hierbij nauw aan. Die was parochiaal georga-
niseerd via armendissen (of heilige geesttafels zoals ze ook werden genoemd),
waarvan diezelfde lokale elite ook armenmeester was. De parochie zorgde voor
haar eigen armen en niet voor de andere.¹² Er circuleren dan ook verhalen van
stedelijke armenmeesters die een zwangere vrouw net voor de bevalling nog
snel de parochiegrens overzetten om de zware kosten ten laste te leggen van
de naburige parochiale armendis. Tel daar nog de lokale kermissen, schuttersgil-
den en rederijerskamers bij en de parochie is zonder meer het omkaderend
element voor bijna de hele bevolking tijdens het ancien régime.¹³

De situatie in de steden wijkt wel wat af. Grotere steden hadden meerdere paro-
chies, ergens tussen vier en acht. Ook kleinere steden hadden er geregeld twee of
drie.¹⁴ De parochiale structuren werkten even goed op stedelijk niveau. Ook daar
waren de armendissen parochiaal, werden de parochiekerken rijk begunstigd met
jaargetijden en misstichtingen, waren er vele broederschappen, hadden de kerken
hun eigen devoties, maar andere sociale activiteiten gebeurden meer op stadsni-
veau. Economische groeperingen zoals ambachten waren bijvoorbeeld niet
parochiaal georganiseerd. Er is in ieder geval weinig sprake van een zeer sterk
doorgedreven parochiale identiteit, in de zin dat de bevolking van de ene stadspa-
rochie zich bewust afzette tegen die van een andere stadsparochie. De samenstel-
ling van een parochie kon zeker sociaal verschillen, maar in de stad was men meer
dan uitsluitend de bewoner van zijn of haar parochie. De stedelijke samenleving
was complexer waardoor identiteiten veel meer gelaagd waren.

12 Een recent overzicht van de gebruiken van en de wetgeving over de armendissen is te vinden in: T. Lambrecht en A. Winter, 'Migration, Poor Relief and Local Autonomy: Settlement Policies in England and the Southern Low Countries in the Eighteenth Century', *Past and Present*, 218/1 (2013) 91–126. Wie zich tot welke armendis moest richten is alles bij elkaar een complex verhaal. Drie jaar in een parochie wonen was doorgaans de periode om zorg van de armendis te krijgen, maar de uitzonderingen hierop waren meer dan legio.

13 Zie K. Snell, *Parish and Belonging. Community, Identity and Welfare in England and Wales, 1700–1950* (Cambridge 2006).

14 Vooral de bezitter van het patronaatsrecht van de parochie speelde een belangrijke rol in de toename van het aantal parochies. Die had er vooral belang bij om zelf geen inkomsten te derven. Het verklaart de variaties in het aantal parochies per stad, die niet steeds door de bevolkingsdichtheid kunnen worden uitgelegd: Gent en Leper hadden er acht, Brugge zes, kleine steden als Poperinge en Veurne drie, Antwerpen tijdens de middeleeuwen één enkel, net als Kortrijk. Bisschopssteden als Doornik en Luik hadden er daarentegen respectievelijk twaalf en vierentwintig. Zie E. De Moreau, *Histoire de l'église en Belgique. Tome complémentaire I, Texte. Circonscriptions ecclésiastiques, chapitres, abbayes, couvents avant 1559* (Brussel 1948).

Kaart met de grens tussen het stadsgebied en de Sint-Pietersheerlijkheid in Gent, 1578. Deze grens was ook de grens tussen de Onze-Lieve-Vrouw en de Sint-Jansparochie. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 267)

De grenzen op kaart

Grenzen werden pas vrij recent cartografisch voorgesteld. Oude parochiegrenzen op een kaart voorstellen kan best leerrijk zijn, maar is steeds wat anachronistisch. Tot het einde van het ancien régime en zelfs later stelden de betrokkenen zich de grenzen ook niet op een kaart voor. Tijdens de achttiende, en soms al eens tijdens de zeventiende eeuw, werden parochies op een kaart aangeduid, maar dit was voor een zeer kleine groep mensen bedoeld zoals de leden van het dorpsbestuur en lokale ambtenaren als ontvangers van belastingen en domeininkomsten. Ook dan nog konden de voorstellingswijzen verschillen. De bekende kabinetskaart van Ferraris stelt heel wat grenzen wel degelijk met lijnen voor, maar niet die van een parochie. Daarvoor werden nummers bij de huizen gezet om aan te duiden tot welke parochie ze behoorden. Vanuit kerkelijk oogpunt werden er ook geen kaarten van een hele parochie besteld en gemaakt met als doel de grenzen van de parochies te tonen. Daaraan was geen nood. Dit gebeurde wel om fiscale redenen. Er werden landboeken per dorp opgesteld om de belastingaanslag te berekenen. Dit betekende concreet dat een landmeter het dorp, in onze termen de parochie, met alle bestaande percelen, opmat: de voorloper van ons kadaster. Bij dit landboek konden zich ook kaarten bevinden, maar strikt noodzakelijk was dit

Kaartboek van Lebbeke, opgemaakt door Benedictus Peelman, 1763. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 2337)

Kaart met de tiendengebieden van de parochie Zaffelare, midden achttiende eeuw. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 1137)

Kaart met weergave van de grens tussen de parochies Bruyelle (gem. Antoing) en Hollain (gem. Brunehaut, zeventiende eeuw). (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 1057)

Kaart van een fictief dorp als model voor het opmaken van andere parochiekaarten, 18^e eeuw. (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 803, Project tot het maeken prochie kaarten)

niet. Dit hangt af van de opdracht die de landmeter kreeg, maar die was in ieder geval perfect in staat om dit te doen. Bewaarde kaarten van parochies met exacte grenzen werden om fiscale redenen gemaakt. Er werden ook kaarten besteld die de tiendengebieden binnen een parochie voorstelden of die de grenzen tussen tiendengebieden weergaven naar aanleiding van een concreet probleem, maar de nauwkeurigheid van deze kaarten is, zeker naar onze normen, niet noodzakelijk groot.

De parochiekerk vormde eerder het verbindende element dan de parochiegrenzen

Een poging tot rationalisatie

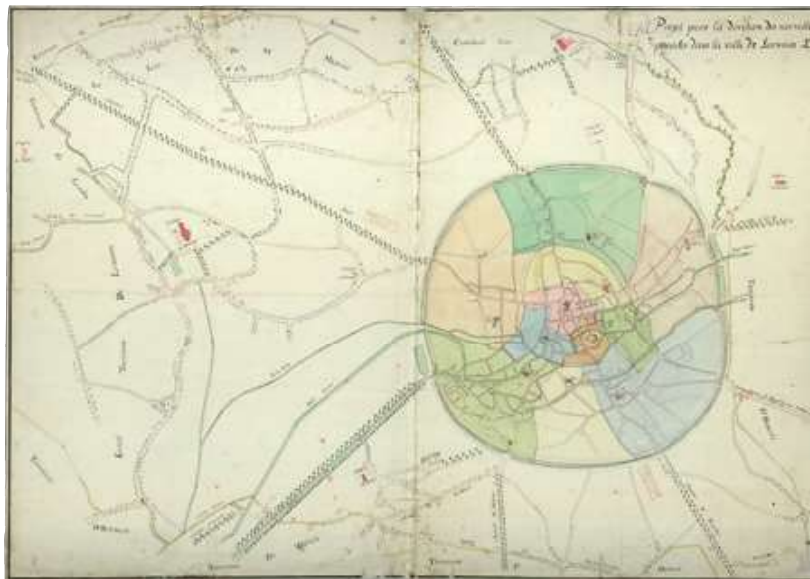
De parochies veranderden amper gedurende eeuwen. In steden en nieuw ontgonnen gebieden werd al eens een nieuwe parochie gecreëerd, maar de structuur en indeling zelf stond nooit ter discussie. Iedere parochie had ook zoveel betrokkenen met economische belangen dat een grondige aanpassing van het patroon quasi onmogelijk was. Te grote en te dichtbevolkte parochies bestonden naast te kleine en te weinig bevolkte. De sterke bevolkingsgroei zowel op het platteland als in de steden tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw zorgde voor een verdere druk die door de bisschoppen zo goed en zo kwaad als mogelijk werd opgevangen door het oprichten van bijkomende kapellen of door het aantal geestelijken per parochie te verhogen. Aan de structuur zelf werd echter amper geraakt. Het relatieve tekort aan geestelijken in de zielzorg en de onaangepaste territoria van de bestaande parochies deed Jozef II overgaan tot drastische veranderingen in het kerkelijke landschap. Door contemplatieve kloosters te sluiten die voor de centrale overheid geen of amper maatschappelijk nut hadden, hoopte hij kerkgebouwen, religieuze kunstwerken, liturgisch materiaal en vooral veel geld te recupereren dat voor de parochies gebruikt kon worden. Daarnaast stelde hij zich tot doel het aantal goed opgeleide geestelijken in de parochiale zielzorg te verhogen. Er werden onder andere plannen gemaakt om de stedelijke parochies opnieuw in te delen. Het draagvlak dat er zeker was om de parochies beter te omkaderen en financieel te verstevigen, ging echter verloren omdat de bevolking de weinig populaire afschaffing van de kloosters daarmee niet in verband bracht. Het hele plan draaide dan ook uit op een mislukking. Het parochiale net werd bijna niet gerationaliseerd.¹⁵

Parochies worden gemeenten

De inname van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik en de inlijving ervan bij het Franse rijk betekenden een ongeziene administratieve en juridische omkering en vereenvoudiging. De parochiegrenzen werden gebruikt als de grenzen van de nieuwe gemeenten in wat later België zou worden. Een eerste poging om grotere entiteiten te vormen, kantonmunicipaliteiten, had weinig succes zodat onder het Consulaat door de wet van 20 pluviöse VIII (17 februari 1800) voor een groot deel werd teruggekeerd naar de oude parochiegrenzen.¹⁶ Het resultaat waren 2.741 gemeenten in het huidige België. Een aantal zeer kleine en marginale parochies haalden de status van gemeente niet. Een aantal andere al even kleine en marginale daarentegen wel. Zoutenaai was als gemeente in de vroege negentiende eeuw echt wel even nietig als in 1964. Plaatsen als Zoutenaai overleefden zo als gemeente terwijl ze als parochie afgeschaft bleven. De Franse overheid en na haar het Nederlands bestuur, beseften ook dat een aantal gemeenten amper leefbaar was en brachten het aantal terug tot 2.498 (1830).

15 Zie hiervoor G. De Schepper, *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas autrichiens sous le règne de Joseph II* (Leuven, Brussel 1942).

16 Het gebruik van de parochiegrenzen als gemeentegrenzen was echter geen wettelijke verplichting. Het decreet van 10 brumaire II (31 oktober 1793) geeft geen aanduiding over welke grenzen de nieuwe gemeenten moesten aannemen: 'La Convention nationale, sur la proposition d'un membre, décrète que toutes les dénominations de ville, bourg ou village sont supprimées et que celle de commune leur est substituée'.

Kaart van de parochies in Leuven in 1786 en ontwerp voor nieuwe parochies, zelfde periode.
(Algemeen Rijksarchief Brussel, verzameling kaarten en plattegronden, I, 57 en 58)

Vanaf 1830 zou het aantal gemeenten weer toenemen om in 1928 zijn maximum te bereiken, met name 2.675. Bij afsplitsingen van gemeenten kon het wel eens gebeuren dat parochiegrenzen werden gebruikt als blauwdruk voor de nieuwe gemeentegrenzen. Vanaf de Eenheidswet van 1961 zou het aantal weer dalen (1961: 2.663; 1965: 2.586; 1971: 2.359). De grote fusies van 1976 en 1981 (Antwerpen) brachten het aantal terug tot 589.¹⁷

Dit alles had natuurlijk zijn invloed op de grenzen. Globaal bleven de grenzen vrij stabiel tot aan de fusies van de jaren 1960 en 1970, hoewel er ook vroeger reeds talrijke grenscorrecties waren tussen gemeenten.¹⁸ Zo had ook de invoering van het kadaster de grenzen enigszins gerationaliseerd en vooral gereguleerd.¹⁹ De fusies gingen niet zelden gepaard met wijzigingen aan de

17 Essentieel instrument om zicht te krijgen op de ontwikkeling van de gemeenten is: S. Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795–1963)* (Leuven 2000) 3 dl., vooral vanaf 1067. Archief over de gemeentefusies, maar met veel retroakten, bewaard in het Algemeen Rijksarchief: S. Soye, *Inventaire des archives du Ministère de l'Intérieur. Administration des Affaires provinciales et communales. Fonds 'Fusion des communes, 1832–1988'* (Brussel 2008).

18 De indrukwekkende lijst van grenswijzigingen in Vrielinck, *De territoriale indeling, 1798–1984*.

19 Ibidem, 1790–1792.

oorspronkelijke grenzen zodat de huidige gemeentegrenzen hun oorsprong steeds minder vinden in de oude parochiegrenzen.

De aanvankelijke parochiegrenzen verloren ook op kerkelijk vlak aan belang. Na het concordaat tussen de Franse Staat en de paus in 1801 werd er voor het materieel beheer van een parochie een openbaar bestuur, de kerkfabriek, opgericht dat onder toezicht van de gemeente werd geplaatst. Dit zorgde er onder andere voor dat de parochie steeds binnen een gemeente moest functioneren en grenzen dus niet meer uitsluitend door de kerkelijke autoriteiten konden worden bepaald. Tegelijk was de financiële situatie van de parochie wel een stuk duidelijker en zeer uniform, wat een multiplicering aan parochies vergemakkelijkte. De sterke bevolkingstoename tijdens de negentiende en twintigste eeuw en het succes van de katholieke kerk zorgden voor een enorme groei van het aantal parochies, zodat ook hier van de oorspronkelijke grenzen steeds minder overbleef.²⁰

Waren het de parochiegrenzen die identiteiten bepaalden of werden grenzen eerder getrokken op basis van bestaande identiteiten?

Vandaag maken we echter het tegenovergestelde mee. De kerk in onze streken staat aan de vooravond van een zeer grondige hertekening en inkrimping van het parochiaal landschap. Een terugkeer naar de oude, prerevolutionaire grenzen zal terecht niet plaatsvinden zodat de grenzen van de nieuwe lokale kerkelijke structuren nog veel verder verwijderd zullen zijn van de zeer resistente grenzen uit het ancien régime. Resten hiervan zullen nog eerder in de huidige gemeentegrenzen te zien zijn.

20 In 1975 hadden de Belgische bisdommen samen 3.910 parochies. Cijfers uit *Katholiek Jaarboek voor België. 1975* (Brussel 1975).

21 <http://www.ngi.be/NL/NL1-4-18.shtm>

22 Cf. *Zoekwijzer over kloosters en abdijen in het ancien régime* (Brussel 2010) (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Zoekwijzer 23).

23 Een overzicht van waar het bisschopsarchief bewaard wordt met de actuele staat van ontsluiting: M. Carnier, 'Het archief van de bisdommen in de Nederlanden vóór de Franse tijd: een stand van zaken', in: *Vierde Studiedag Belgische kloostergeschiedenis. Akten* (Brussel 2002) 7–28.

24 De inventarissen zijn te raadplegen op: <http://search.arch.be/nl>

25 Zie hiervoor Vriellinck, *De territoriale indeling, 1798–1984* en Soyey, *Inventaire des archives du Ministère de l'Intérieur*.

Besluit

Een millennium geleden werd de ene parochie nog van de andere gescheiden door een zeer vage grens, eerder zelfs door een grenszone dan door een nauw afgepaalde grens. Met de toename van de bevolking raakten steeds meer cultuur- en woongebieden elkaar, waardoor de grenzen nauwer bepaald moesten worden om tienden en offergaven nauwkeurig te innen en te verdelen. De grenzen werden veel preciezer en gedetailleerder, maar werden zelden genoteerd, wat normaal was in een samenleving waar traditie en gewoonte bepalend waren. Mensen waren voor hun religieuze diensten afhankelijk van dezelfde kerk en dit schiep een hechte band. Het economische en sociale leven viel ook grotendeels binnen diezelfde grenzen. De lokale wereldlijke instellingen zoals heerlijkheden met hun schepenbanken, waren voor de identificatie van onze voorouders veel minder belangrijk. Deze structuren waren te versnipperd en te complex geworden en de enige mogelijke concurrent van de parochie, de dorpsheer, was steeds minder present. De duidelijk herkenbare en uniforme parochies waren voor de regionale en centrale overheid ideaal om fiscale en administratieve structuren hierop te enten, waardoor de ressorten van de parochies en de grenzen ervan nog verstevigd werden. Het Franse bestuur schafte met veel overtuiging alle oude structuren af, maar gebruikte in de praktijk in grote mate de oude parochiegrenzen om de vele nieuwe gemeenten af te lijnen. Veranderingen aan de oorspronkelijke territoria van de gemeenten en vooral de fusies maakten deze grenzen steeds minder herkenbaar. We mogen echter nog steeds stellen dat grenzen van gemeenten voor een deel bepaald zijn door de afpaling van tiendengebieden duizend jaar geleden.

Voor wie zelf aan de slag wil

Het bronnenmateriaal over parochiegrenzen is divers en bevindt zich op vele plaatsen. Pas met het opstellen van de landboeken in de zeventiende en achttiende eeuw, al dan niet vergezeld van landmeterskaarten, krijgen we een nauwkeurig zicht op de grenzen van een parochie. Er zijn veel landboeken bewaard, de meeste in een Rijksarchief, maar niet van alle dorpen werden die opgesteld of zijn die bewaard. Een goed vertrekpunt zijn in ieder geval de gereduceerde kadasterkaarten die het Nationaal Geografisch Instituut bezit omdat zijn voorloper die gebruikte bij het opstellen van de eerste topografische kaarten van België. Die zijn voor het hele land bewaard en geven de gemeentegrenzen van de eerste helft van de negentiende eeuw weer.²¹ Met wat voorzichtigheid zijn die te extrapoleren naar het ancien régime. Vóór de kadasterkaarten en de voorlopers uit de zeventiende en achttiende eeuw moet de onderzoeker zich behelpen met geschreven bronnen die niet altijd bedoeld zijn om grenzen te benoemen.

De oudste documenten over de parochiegrenzen zijn te vinden in de archieven van de bezitters van de parochies: kerkelijke instellingen als abdijen en kapittels, en de bisschop.²² Als patroon haalden zij veel inkomsten uit de parochies zodat conflicten hierover snel een neerslag vonden in hun archieven. Verder is het steeds nuttig om de lokale parochiearchieven in te kijken. Die worden ofwel nog ter plaatse bewaard, ofwel in een openbaar archiefdepot, in de meeste gevallen het Rijksarchief. Er zijn twee restricties in dit verband. Parochiearchieven klimmen niet altijd zeer ver in de tijd terug: serieel archief is er meestal pas vanaf de zeventiende eeuw. In heel wat parochiearchieven zal er bovendien rechtstreeks niets over parochiegrenzen gevonden worden. Een blik op het archief van de toezichhoudende overheid, met name dit van de bisschop, is steeds nuttig, maar ook hier zijn problemen rond parochiegrenzen zelden expliciet terug te vinden.²³ Af en toe kan men ook een spoor van een conflict over een grens in een rechtbankarchief zoals de Raad van Vlaanderen of de Raad van Brabant terugvinden, maar dit zijn louter toevalstreffers.

De beste methode om oude parochiegrenzen te reconstrueren of recentere gegevens te toetsen, is het bestuderen van lokale cijns- en renteboeken. Die kunnen zowel bewaard zijn in het archief van de lokale schepenenbanken als van iedereen die grond en rechten in de parochie bezat. Die rente- en cijnsboeken zijn vaak per parochie en per straat opgebouwd, maar voor dit onderzoek is natuurlijk een goede kennis van de lokale toponymie noodzakelijk. De hervormingspogingen van Jozef II zijn goed gedocumenteerd in de archieven van de Religiekas, de Geheime Raad en de Algemene Regeringsraad, allen bewaard in het Algemeen Rijksarchief.²⁴

Gegevens vanaf de Franse periode zijn terug te vinden in de gemeentearchieven, maar ook de parochiearchieven en de bisschoppelijke archieven kunnen nog steeds mooie informatie bevatten. Ook in het archief van Binnenlandse Zaken bevinden zich belangrijke documenten in verband met de gemeentegrenzen en hun wijzigingen.²⁵ Een archief dat vaak vergeten wordt, maar ook over gemeentegrenzen veel informatie bevat is het archief van de provincies, waarvan het historisch archief zich in diverse depots van het Rijksarchief bevindt.

Biografie

Marc Carnier (1966) studeerde moderne geschiedenis, specialisatie middeleeuwen aan de KU Leuven en promoveerde er in 1996 op een doctoraat met als titel 'Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300: een institutionele studie'. Hij werkt sinds eind 1996 in het Rijksarchief, eerst vijf jaar op een project over kloostergeschiedenis, vanaf 2001 als archivaris respectievelijk in het Rijksarchief te Gent (2001–2006), het Algemeen Rijksarchief (2006–2012) en Rijksarchief te Leuven (vanaf 2013).